

גלגול הרעיון החינוכי של הספר "שרשי-אמונה" בקרבת קהילות יהודיות בראשית המאה ה-19

תקציר

הספר "שרשי-אמונה" התפרסם בלונדון ב-1815, ובתוך שנתיים נדפס הספר גם בהולנד וגם בצפון-אמריקה. המחבר, שלום כהן, דמות ידועה בתנועת-ההשכלה של יהודי גרמניה, כתב את הספר בעברית ופרסמו בלונדון בתרגום אנגלי צמוד.

ככל הנראה, היה זה הקטכיזם היהודי הראשון, שהודפס בלונדון ובצפון-אמריקה. ספרי קטכיזם לא היו מקובלים עד המאה ה-19 במוסדות-חינוך יהודיים, אלא נוצריים, אך הם אומצו על-ידי משכילי-גרמניה כאמצעי-הוראה מודרני, שנועד להנחיל את השקפתם היהודית החדשה.

ייחודו של הספר בהיותו מחוייב לערכי ההלכה ולמסורת. בכך ניתן להסביר את עובדת היקלטותו בקרב חוגים מסורתיים בהולנד ובאמריקה. המאמר מנתח את השקפתו החינוכית-יהודית של המחבר, כפי שבאה לידי ביטוי בספר, מוסר פרטים על הרקע ההיסטורי של קהילות-היהודים במדינות, שהספר נתקבל בהן, על התאמות, שנעשו בספר בקהילות השונות, ועל הפולמוס בלונדון סביב מחבר הספר, ועל הרב, שנתן לו את הסכמתו.

המקרה הפרטי של ספר זה – יש בו כדי להאיר ולהדגים תהליכים מעניינים של החינוך היהודי: את ההשפעה של תקופת-ההשכלה על החינוך היהודי בגרמניה ואת ההשפעה, שהייתה לחינוך היהודי בגרמניה על קהילות יהודיות נוספות בעולם.

ספר הלימוד "שרשי-אמונה" יצא בלונדון בשנת תקע"ה (1815), וכעבור כשנה וחצי יצא בתרגום להולנדית (אמסטרדם, 1816). בשנת 1817 התפרסם הספר באמריקה (ריצ'מונד, וירג'יניה), וכעבור חמש שנים בערך התפרסם שוב במהדורה מתוקנת (פילדלפיה, 1823). כבר ב-1812, לפני פרסום המהדורה הראשונה – פרסם המחבר ספר דומה בגרמניה בפורמט מצומצם יותר ובשם אחר.

מטרת מאמרנו היא לתאר את הספר על הרקע החברתי והפדגוגי שצמח בו ואת הנסיבות, שהוא נקלט בהן בזמן קצר בשלוש תפוצות של קהילות-ישראל: אנגליה, הולנד ואמריקה הצפונית. המקרה הפרטי של ספר זה – יש בו כדי להאיר ולהדגים תהליכים מעניינים של החינוך היהודי: את ההשפעה של תקופת-ההשכלה על החינוך היהודי בגרמניה ואת ההשפעה, שהייתה לחינוך היהודי בגרמניה על קהילות יהודיות נוספות בעולם.

מילות מפתח: הוראת היהדות; תולדות החינוך היהודי בגרמניה, בהולנד ובארצות-הברית; קטכיזמים; שלום בן יעקב כהן.

המחבר

מחברו של הספר, שלום כהן, היה דמות ידועה בתנועת-ההשכלה של יהודי גרמניה (1771-1845). כהן, יליד פולין, הגיע לברלין ב-1789 ונעשה תלמידו וידידו של נפתלי-הרץ וייזל. לפרנסתו עבד כמורה בביה"ס של המשכילים בברלין וכמורה פרטי. את ספרו הראשון "משלי אגור" פרסם ב-1799 (ברלין, תקנ"ט). לאחר ספרו השני "מטעי קדם על אדמת צפון" (רדלהיים, 1800) – החל להתפרסם כסופר וכמשורר עברי ואף כמי שפעל לחידוש הוצאת הירחון המשכילי העברי "המאסף", אשר היה עורכו שלוש שנים. עיקר פרסומו הספרותי בא לו בשלב מאוחר יותר של חייו, אך גם בתקופה זו נודע כלוחם למען הכתיבה העברית וכגורם מתון בקרב המשכילים הכותבים ב"המאסף"¹.

ב-1813 עבר כהן מהמבורג שבגרמניה – לאמסטרדם, וב-1815 עבר ללונדון. המעבר ללונדון קשור, לפי קלוזנר, בניסיון להקים שם בית-ספר יהודי, אך הדבר לא עלה בידו, והוא חזר להמבורג בסביבות 1816.²

העשור השני של המאה ה-19 בהמבורג נחשב כשנות סער בין המתקנים הרפורמים ובין הרבנים שהתנגדו להם. בכתיבתו ובפעילות התרגום שלו מעברית לגרמנית – מביע כהן התנגדות חריפה לרפורמים. פרסומו הרב התבלט בעת שהותו בווינה (1820-1836), בזמן שיסד את כתב-העת "ביכורי-העתים" ואף היה עורכו בשנים הראשונות. כמו-כן פרסם אז את ספרו "כתב יושר" (וינה, תק"פ), ואת הפואמה "ניר דוד" (וינה, תקצ"ד). חוקרי-הספרות, קלוזנר ואורינבסקי, רואים את שהותו בהולנד ובלונדון כשנות שפל, אשר בהן לא מצא מקום לפעילות עברית, בעוד שהתקרבותו ליהדות גליציה בזמן שהותו בווינה היא שהביאה לתקופת הפריחה והפרסום.³ הגם ששניהם מפחיתים בהערכה לאיכות שירתו של כהן, מודים הם בהשפעתו הספרותית על י"ל גורדון, על מאיר הלוי לטריס ואחרים ועל תרומתו החשובה להעברת תנועת-ההשכלה מגרמניה – לאוסטריה ולגליציה.

על הספר

"שרשי-אמונה" הוא קטכיזם יהודי, כלומר ספר, המתאר את עיקרי-האמונה היהודיים, אשר כתוב בסגנון של שאלות ותשובות. כל אחד מפרקי הספר סוקר נושא ומפרשו בעזרת שאלות ותשובות. בעמוד הימני כתוב הטקסט בעברית, ובעמוד מולו מצוי תרגום צמוד לאנגלית. שער הספר מבהיר, כי שרשי-אמונה הם "ראשי דברי תורה ומוסריה ויסודי דת ישראל", שחוברו בשאלות ותשובות ובלשון קצרה לתועלת הילדים, למען ידעו בקצרה את מהות אמונתם. הספר מיועד לשני המינים: בנים ובנות, ולשתי העדות: אשכנזים וספרדים.

מהשער הפנימי עולה, כי כהן חיבר רק את הנוסח העברי של הספר, ואילו הנוסח האנגלי תורגם

1. שלום כהן נחשב כיותר מסורתי מבין המשכילים. ספר השירים שלו עוסק בנושאים מקראיים, שהוא שילב בהם רעיונות רומנטיים וצדק חברתי. כתב-העת "המאסף" – לא היה בו פגם דתי, אך הוא שיקף כיוונים מנוגדים, שהתרוצצו במחנה המשכילים בברלין. אליאב (מ' אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א, עמ' 51) מצביע על כך שוייזל ותומכיו היו בין הכותבים, שמיתנו את ההתנגדות לחינוך המסורתי ולערכיו ואת הדרישות לתיקון החינוך. וייזל חדל לכתוב ב"המאסף", כשגבר הכיוון הקיצוני של הלוחמים במסורת, וחלקם אף המירו את דתם. לבסוף נסגר כתב-העת (1797). אחרי פתיחתו מחדש – בלט כהן כיוורשו של וייזל.

2. תולדות-חייו ויצירתו נידונו אצל י' קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**², א, ירושלים תשי"ב, עמ' 275-290.

3. ראו: קלוזנר (שם). א' בן אור (אורינבסקי), **תולדות הספרות העברית החדשה**, א, תל-אביב תשי"ט, עמ' 65-68.

על-ידי הרופא, יהושע ואן אובן.⁴ במבוא מדגיש המחבר, כי ספרו מתמקד בעיקרי האמונה, ולא במצוות-התורה, והוא מיועד לתלמידים, לפני שיסיימו את חוק-לימודיהם בביה"ס.

הצורך בספר מנומק בכך שיהודים (באנגליה) חשופים לניסיונות פיתוי להתנצר. תפקידו של הספר הוא לעצב את השקפתם של בני-הנעורים, כדי "שלא יטו און לקול המדחכים".⁵ המחבר מודיע, כי ספרו איננו הראשון, הנכתב בדרך זו, וכבר קדם לו "לקח טוב" של ר' אברהם יגל,⁶ אך הספר "לקח טוב" קצר ומצומצם, ולכן המלמדים אינם משתמשים בו. גם הספרים שיצאו בגרמניה אינם מתאימים לתכלית המוצעת,⁷ ובכללם זה הוא מזכיר גם את הספר, שהוא עצמו חיבר בהמבורג, שלדעתו הוא קצר מדי.⁸ בספר מופיעות "הסכמות" של הרב הרשל סולומון, הרב של קהילת האשכנזים בלונדון⁹ והרב רפאל די מילדולה, רב קהילת הספרדים.¹⁰

שיטת-לימוד זאת של עיקרי הדת מתוך ספרי קטכיזם – אינה חדשה, אך עד למאה ה-19 היתה קיימת בעיקר בקרב כנסיות נוצריות. הספר "לקח טוב" היה אכן חיקוי של קטכיזמים קתוליים באיטליה, אך תוכנו היהודי ניכר. גרינסטון, אשר תיארה את התפתחות ספרות זו, טוען, כי לותר, מייסד הנצרות הפרוטסטנטית, אחראי לקטכיזם הדתי הראשון – בסוברו, שכל אדם צריך לדעת את עיקרי-הדת. בעקבותיו חיקו הקתולים את הרעיון, וראו בו אמצעי לחדד את דוגמות הכנסייה.¹¹ החידוש של יהדות גרמניה הוא בריבוי ספרי קטכיזם להוראת יסודות הדת היהודית לנוער. אליאב מצביע על כך, שראשוני הספרים הללו בתחילת המאה ה-19 הופיעו כפתרון אלטרנטיבי לבעיות הוראת היהדות.¹² התהליך של צמצום שעות ההוראה של טקסטים יהודיים מסורתיים, כמו תורה ותלמוד, והגברת ההוראה של יסודות-הדת – העלו צורך של חיבור ספרי-לימוד מתאימים, וכאשר התרבו טקסי הקונפרמציה וחיפשו חומר לימודים מתאים, שניתן

4. יהושע ון אובן (Van Oven Joshua, 1766-1838), אחד מבניו של ד"ר אברהם ון אובן, השתייך למשפחה ספרדית של רופאים ואנשי-רוח בלונדון. יהושע היה רופא, תלמיד חכם ואיש-רוח והתפרסם במעורבותו הקהילתית בין יהודי לונדון, ובעיקר – במאמציו להקים בתי-ספר חינוך ליהודים (J.F.S.). ראו עליו Jewish Encyclopedia.com בערכו.
5. על הגופים המיסיונריים, שפעלו בלונדון באותה תקופה – ראו: H. A. Simons, **Forty Years a Chief Rabbi**, London 1980, pp. 41-43.
6. אברהם יגל בן חנניה ממונציליצי – פרסם לראשונה את ספרו "לקח טוב" בוונציה בסוף המאה ה-19. הספר יצא במהדורות רבות ואף תורגם לכמה שפות. ראו: ד' רפל, 'ביבליוגרפיה של ספרי לימוד יהודיים', **דור לדור**, ח (תשנ"ה), עמ' נט.
7. אכן ספרי קטכיזם יהודיים, שיצאו בתחילת המאה ה-19, הבליטו עיקרי-אמונה ומצוות מוסריות. אם הזכירו מצוות מעשיות או "מצוות טכס", היה זה כתוספת, ובעיקר – כדי לא להרגיז את החרדים. כך, למשל, הספר "אמונת ישראל" של משה-הירש בוק, מייסד ביה"ס לנערים בברלין (M. H. Bock, **Katechismus der Israelitischen Religion**, Berlin 1814), שנועד כבר להכנת הנערים לקונפרמציה, כלל אמנם מצוות מעשיות, אך ההבלטה העיקרית היא של מצוות בין אדם לחברו וחובות האזרח למדינתו. ראו: מ' אליאב, (לעיל הערה 1), עמ' 260 ואילך. ההשוואה לספר של בוק – מתבקשת, מפני שכפי שהוזכר לעיל, שלום כהן היה מורה בביה"ס בברלין, ובוודאי הכיר את הספר ואת הגישה.
8. ספר זה מכונה על-ידי המחבר בשם "חנוך אמונה". בקטלוגים, כגון Zsido Katek של דוד קויפמן, הנמצא בכתב העת **Magyar Kohen Schalom, Katechismus der Zsido Szemle**, 1 (1884), pp. 107-114. הוא מצוין גם בשמו הגרמני: **Israelitischen Religion**, Hamburg 1812, אולם לא הצלחתי לאתר עותק מספר זה בספרייה כלשהי.
9. הרב סולומון (Solomon Hirschell) נולד אמנם בלונדון 1762, אך לא גדל באנגליה. בתקופת קודמו היו מחלוקות בין שני רבנים ששימשו במקביל, ולאחר עשר שנים, שלא היה כלל רב אשכנזי, נתמנה ב-1802 כרבה של עדת יוצאי גרמניה. מהר הפך מקובל על כל קהילות האשכנזים בלונדון וכיהן 40 שנה עד פטירתו ב-1842. עוד ראו בספרו של סימונס (לעיל הערה 5).
10. חכם ד"ר רפאל די מילדולה (Raphael Meldola) נולד בליוורנו 1754, נתמנה לרב קהילת הפורטוגזים בלונדון ב-1805 ונפטר ב-1828. הוא חיבר את הספר "חפת-חתינים", שיצא לראשונה בשנת תקנ"ו בליוורנו, ומאו הופיע במהדורות רבות. כמו-כן הוא כתב פירוש לסדר העבודה (קרבן מנחה, ליוורנו תקנ"א).
11. J. Greenstone, **Some Early Jewish Catechisms**, Philadelphia 1909.
12. אליאב (לעיל הערה 1), עמ' 259 ואילך.

לבחון עליו, התרבו הגרסאות המגוונות של ספרים אלו.

רפל מצביע על גורם נוסף לריבוי הספרים – המאבק הסמוי והבלתי-סמוי בין הפלגים השונים של המשכילים, כאשר חינוך הנוער באופן הולם הוא יעד. המשכילים הקיצוניים ראו בספר כזה דרך לנסח מחדש את עיקרי-היהדות, ומכאן ברור, מדוע טרחו דווקא מנהיגים של קבוצות שונות בחיבור ספרי לימוד אלו.¹³

קשה לנו להבין, כיצד חשב מישחו, שנער בגיל-מצוות עשוי להתעניין בטקסטים כאלו, להבין את החומר המופשט הנאמר בהם, או להתלהב משינונם. אעפ"י ששיטת הוראה זו נראית לבן-דורנו מנוגדת לגישה דידיקטית מתקדמת, צריך לזכור, שבפדגוגיה האירופית – רווחה המתודה הקטכיסטית בכל תחומי הדעת ונחשבה לדרך מתאימה ללימוד שיטתי של נושאים עיוניים או פרקטיים.¹⁴ לא נראה, שהניסוח העברי של הטקסט נועד לצרכיו של התלמיד. הכתיבה העברית הייתה חלק מהאידאולוגיה של הכותב. כך נהגו עוד משכילים בדור הראשון – כמו יהודה-לייב בן-זאב, אשר טיפחו את העברית.¹⁵ התלמידים למדו, כנראה, בעיקר את הטקסט הלועזי הצמוד, וככל שעברו השנים וגברה ההתבוללות הלשונית, הלכה ונעלמה גם העברית מספרי הקטכיזם. במהדורות הבאות של "שרשי אמונה" הופיע רק הטקסט הלועזי – הולנדית או אנגלית.

עיון במבנה הספר ובתוכנו – יכול להמחיש את האופן, אשר מבקש המחבר להציג בו את עיקרי-הדת היהודית בפני חברי הקהילה – מתבגרים ואף מבוגרים. עיון זה יעשה משמעותי יותר, אם נשווה את גישת המחבר לגישתם של כותבים אחרים במרחב היהודי-גרמני.

ששת הפרקים הראשונים עוסקים בבירור המושג אמונה דתית – בכלל, ואמונת-ישראל – בפרט, וכן – בבירור מושג האל והמושג תורה מן השמים. כדי להציג את פרטי האמונה – מונה המחבר את 13 העיקרים ומסבירם. המחבר מדגיש, שהצלחה באמונה תובעת גם שמירת חוקים ומצוות (עמ' 11), ובכללם מצוות-מילה. בהמשך עוסק המחבר בבירור מציאות-האל ושמותיו (פרק ד) ובבירור המושג יראת-האל ואהבתו (פרק ה), כאשר הוא משתמש בניסוחיו של הרמב"ם בספרו משנה-תורה. במסגרת בירור המושג "תורה מן השמים" (פרק ו) – מסביר הוא את תפקידו של נביא – בכלל, ושל משה – בפרט.

הפרק הבא (פרק ז) דן במצוות-התורה. המחבר ממיין את המצוות למצוות שבין אדם לקונו (תפילה, שמירת-שבת ומועדים), למצוות שבין אדם לעצמו (שמירת-בריות, טהרת-המאכלים והתרחקות מקנאה ומחמדנות) ולמצוות שבין אדם לחברו (הימנעות מהיזק לגופו, לממונו ולכבודו של הזולת ומצוות צדקה). בפרק מוזכרים המושגים: מצוות עשה ולא תעשה, מצוות

13. ד' רפל, 'החינוך היהודי בגרמניה במאה הי"ט באספקלריה של ספרי הלימוד', ספר אביעד: לזכרו של ישעיהו וולפסברג-אביעד, י' רפאל (עורך), ירושלים תשמ"ו, עמ' שה-שטז. הקטכיזמים של גרמניה במאה ה-19 משמשים מצע נוח לניתוח הגותם של משכילי התקופה. ראו ניתוח גישות שונות של מחברי קטכיזם אצל יעקב פטוחובסקי: J. Petuchowski, 'Manuals and Catechisms of the Jewish Religion in the Early Period of Emancipation', A. Altmann (ed.), *Studies in Nineteenth Century Jewish Intellectual History*, Cambridge MA 1964, pp. 47-64. וכן השיפת המקורות הפילוסופיים החדשניים של המאה ה-19, אשר השפיעו על מורים ודרשנים בגרמניה במהלך אותה מאה – אצל א' טל, 'יהדות ותרבות אירופית בחינוך היהודי במאה הי"ט', דור לדור, ב' (תשמ"ד), עמ' 9-23.

14. ראו: א' לוי, 'ספר ומקומו בבית הספר', הלכה למעשה בתכנון לימודים, 9 (1994), עמ' 62-78. אריה לוי מדגים את הפופולריות של שיטת לימוד זו בתיאור ספר, העוסק בנושא פרקטי כמו ציד. לוי טוען, שגם במאה העשרים ניתן היה למצוא ספרי מדע לנוער, הבנויים בשיטה זו של שאלות ותשובות, ואפילו – בעברית.

15. י"ל בן זאב בספרו יסודי הדת (וינה תרע"א), כותב בהקדמתו, כי כתב את החיבור בעברית, כי "כל עניין מענייני הדת והאמונה צריך להיות כתוב בלשון, אשר הדת כתובה בה, וביותר – בדת העברית". עקב מרחב-המחיה של ספרו הופיע לצד העברית תרגום לאשכנזית: יידיש באותיות עבריות.

התלויות בארץ, קרבנות, ביכורים ועלייה לרגל. המחבר דן בהרחבה בגדריה של מצות "ואהבת לרעך כמוך", שחיובה אינו רק כלפי יהודים, אלא כלפי כל אדם. רק כלפי עובדי האלילים שבימים קדומים (שבעת העממים המוזכרים בתורה) – לא היה תקף חיוב זה.

בפרק השמיני מונה המחבר את עשרת הדיברות, ומכאן ואילך (פרקים ט-יח) הוא הולך ומברר בכל פרק דיבר אחר. יש פרקים, אשר בהם ניתן רק פירוש קצר, שאינו מגיע לכלל שני עמודים (כמו פרקים ט-יא), ויש פרקים, שבהם נידונים עניינים רבים. פרק יב עוסק בהרחבה בדיבר הרביעי – החובה לשבות בשבת מעסקי-החול וטעמיה. כאן מונה כהן גם את שאר חגי התורה, על מה חוגגים בכל אחד מהם, ובאילו ימים בכל חג יש לשבות ממלאכה. פרק יג, העוסק בדיבר החמישי – כיבוד אב ואם, משמש להבהרה, כי מלבד הורים יש לכבד גם רב ומלמד ומורה-צדק של העדה. מצווה זו כוללת גם את החובה לאהוב את המלך, להתפלל לשלומו ולציית לפקודותיו ולפקודות שרי המדינה. על השאלה, אם האמונה במשיח ובחזרתנו לארץ ישראל סותרת את אהבת המלך והמדינה שגרים בה – עונה כהן:

"כל עוד שלא בא גואלנו המשיח, יחשב המלך לנו כמלך ישראל, והמדינה אשר אנחנו חיים בה ומפרנסים אותנו בתוכה, ונחסה בצל כנפי שבט מושלה, לשבת בטח והשקט עליה, נחשבת לנו כארץ אבותינו, וחייבים אנחנו בכל החובות המוטלות על העם מול מלכו ושריו הפקודים לממשלת הארץ, ככתוב בספר ירמיהו (כט 7): ודרשו את שלום העיר, אשר הגלית אתכם שמה, והתפללו בעדה אל ד', כי בשלומה יהיה לכם שלום".¹⁶

המחבר משתמש בדיברות נוספים כמצע להרחבת ההסבר לגבי מצוות וערכים נוספים. כך משמש איסור רצח, כדי לדון בחשיבות הצלת הזולת, באיסור לצער-בעלי-חיים ובאיסור להתאבד. האיסור לא תנאף משמש להרחיב בחשיבות ברית הנישואין והחובה לשמור על אחווה בין בני הזוג. האיסור לא תגנוב מורחב לכל ענייני עושה ואי-יושר, ובכללם גנבת-דעת. בעניין גנבת-דעת מגנה המחבר גם מי שמתראה, כאילו הוא מאמין בדת מסוימת – כדי לקבל טובות הנאה, על-פי דבריו בהקדמה, ברור, כי הוא רומז כאן לנוטים להיענות לפיתויי המיסיונרים. האיסור למתן עדות שקר מורחב גם לאיסורי הוצאת שם רע, רכילות ומלשינות.

הפרקים האחרונים של הספר עוסקים בקדושתם של כתבי-הקודש (פרק יט) והמתחייב מכך לגבי הלימוד בהם ולגבי כבודם, במשמעות המושגים שזכר ועונש (פרק כ) ובמושג עשיית תשובה בהקשר יום הכיפורים (פרק כא).

ניכר, שמחבר ספר זה נקט שיטת-הוראה, שנתפסה באותה עת כחדשה וכראויה, כפי שנהגו המשכילים בגרמניה, בעוד שהתוכן מתאים ליהודים שומרי-הלכה. אין כאן התנערות מהצורך לקיים מצוות, אף לא התנערות באופן חלקי, כפי שמצאנו אצל אדוארד קליי או אפילו י"ל בן-זאב.¹⁷ כהן מזכיר מצוות התלויות בארץ, כותב על האמונה במשיח ועל הציפייה לגאולה, מזכיר

16. **שרשי אמונה**, עמ' 37-38. עד כמה התאימו דברים אלו לדרך המחשבה הרצויה של מנהיגות יהודי אנגליה, ניתן ללמוד מדבריו של ישראל פיינשטיין (י' פיינשטיין, 'השקפות יהודי אנגליה בעת המאבק לאמנציפציה 1828-1858', **יהודי אנגליה בעת החדשה**, א' גרטנר (עורך), ירושלים תשמ"א, עמ' 64-84), המספר, כי בניסיונותיה של המנהיגות להשיב על הטענה, שהיהודים הם אומה שונה ותמיד יחשבו זרים גם בעיני עצמם – פירסם אייזיק ליון גולדסמיד ב 1833 קטע זה מתוך הספר "שרשי אמונה" ועוד כמה קטעים מהספר בצירוף מכתבים שונים – כדי להוכיח את נאמנותם של היהודים לעמים, אשר בקרבם הם יושבים. ראו שם עמ' 67-68 ובהערה 14 שבעמ' 208.

17. אדוארד קליי היה המטיף הראשי של בית התפילה הרפורמי ("טמפל") בהמבורג. קליי גם ניהל את 'בית ספר חינוך', שהוקם בהמבורג

את החובה לשמור על קדושת יום טוב (כולל שני הימים). הנושאים היחידים, שניתן למצוא בהם דמיון לספרי-הלימוד, שכבר היו קיימים, הם הרעיונות האוניברסליים בקשר ליחס כלפי הנכרי והחלת הציווי 'ואהבת לרעך כמוך' עליו. כמו-כן מודגשת הצגת הנאמנות למלך ושריו כחיוב דתי, נאמנות, הבאה לידי ביטוי בכיבודם ובציות להם.

היסוד המארגן של עשרת הדיברות – קיים כבר בספרו של הומברג "אמרי שפר"¹⁸. הומברג הזכיר ומנה בתחילת ספרו את יג העיקרים ואחר כך בירר פרטי הלכה ומוסר שונים סביב כל אחד מעשרת הדיברות. דבריו של הומברג ארוכים יותר וכוללים הסברי רקע שונים, אבל גם הוא – כמו כהן – מכיר בקדושת יום טוב בשני הימים, מזכיר את הקרבנות ואת בית-המקדש, וקשה למצוא בדבריו רמזים, הקוראים לתיקונים ולשינויים בהלכה.¹⁹

"שרשי-אמונה" הוא הקטכיזם הראשון שהתפרסם בלונדון, אך את ייחודו ניתן לחשוף רק כשמשווים אותו לספרי הקטכיזם, שיצאו באותן שנים בגרמניה: מצד אחד, עקרונות דתיים מופשטים – תוך הדגשת ערכים הומניסטיים ונטיות פטריוטיות, ומצד שני, פירוט של המצוות המעשיות כולן וחשיבות קיומן – תוך התעקשות לכתוב את הספר בעברית.

הפולמוס בלונדון סביב הספר

כעבור שנתיים בערך מצאת הספר, התפרסמה בלונדון, על-ידי יום טוב בנעט, חוברת בשם "טנא ביקורים" (תקע"ז, 1817).²⁰ "והוא איגרת בקורת על ספר מעט הכמות ורפי (=ורפה) האיכות הנדפס פה לאנדון וְכִנָּה שם לעצמו בקִּרְאֵי שמו ספר שרשי אמונה לתועלת ילדי בני ישראל לפי דעת מחברו..."

בחוברת יש 26 עמודים בעברית, בנוסף לשני עמודי הקדמה באנגלית. בהקדמה מסביר המחבר, כי ביקורתו תובן רק למלומדים בעלי רקע בספרות רבנית ותלמודית, והם אינם זקוקים לתרגום לאנגלית. בנעט כותב דברים קשים על הספר "שרשי אמונה", ואת דבריו הוא מכוון כנגד שלום כהן, המחבר, ובעיקר – כנגד הרב הרשל סולומון, הרב האשכנזי, שנתן הסכמתו לספר.

נגד כהן טען בנעט שלוש האשמות:²¹

ב-1816. ב-1814 פרסם קטכיזם בשם "עדות ד". ראו עליו: אליאב (לעיל הערה 1), עמ' 261 ואילך. על ספרו של בן-זאב – ראו לעיל הערה 15.

18. ג"ה הומברג, אמרי שפר, וינה תקס"ח (1808).

19. הומברג (1749-1841) נתפס כמחדש ומתקן, ולגבי יהודים רבים בגליציה, הפך לסמל שנוא של ההשכלה והרפורמה. בכל זאת, באמרי שפר קשה למצוא רמזים, הקוראים לתיקונים או שינויים בהלכה, ויש לזכור, כי הרב מרדכי בנעט (ניקלשבורג, מורביה תק"ג-תקפ"ט, 1753-1829) כתב הסכמה לספר. נראה, כי בסביבות 1800, כאשר בתי הספר שלו בגליציה נסגרו, והומברג חיפש פרנסתו בכתיבה, נהג עדיין איפוק בכתיבתו. נטיות ההתבוללות שלו באו לידי ביטוי חריף בספרו השני, שנכתב רק בגרמנית – בני ציון (וינה 1812). ספרו הבא בני יקר (וינה 1820) הוא ניסיון לכתוב מחדש בעברית את "בני ציון" באופן קצר יותר ומעודן. על ההבדלים בין שלושת הספרים – ראו ניתוחו של י' קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה³, א, ירושלים תש"ך, עמ' 218 ואילך. הגם שהסלידה מדמותו של הומברג בקרב היסטוריונים טעונה לדעת מנקין, בדיקה מחודשת, לפחות, לגבי הרינונים על שחיתות (ראו: ר' מנקין, 'נפתלי הרץ הומברג: הדמות והדימוי', ציון, עא (תשס"ו), עמ' 153-202), ברור, שהשנאה כלפיו בקרב יהודי גליציה נבעה מהכפייה שהטיל עליהם, בתחילה עם בתי-הספר ובהמשך עם הפיכת הספר "בני ציון" – לספר בחינה לזוגות נישאים (כדי לחייבם ללמוד גם גרמנית). אבל, כאמור, לכל אלו אין סימנים בספר "אמרי שפר". אולי יש בנושא הדימוי כדי להסביר, מדוע לספרו של שלום כהן היה סיכוי טוב יותר להיקלט בלונדון, בהולנד ובארזה"ב.

20. בנעט (Solomon Bennett, 1838-1761) מכונה לעתים שלמה יום טוב בנעט. הוא נולד בפולין והתפרסם בברלין כאמן, העוסק בגילוף ובציור. כך גם חתם ליד שמו "חרש". בשלב כלשהו של חייו עבר ללונדון, שם פרסם כמה מעבודותיו, וביניהן – פירוש למקדש יחזקאל מלווה בתרשימים וציורים (The Temple of Ezekiel, London 1824).

21. דברי הביקורת מחולקים לתשעה סעיפים; כל סעיף מכונה "ביקור".

- 1) מתוך רצון להחניף – תיאר עניינים של דרך ארץ ונימוס, כאילו הם חובות מהתורה.²²
 - 2) לא דייק בדברים, המפורשים בתורה ובתלמוד.²³
 - 3) קישר מיני רעיונות פילוסופיים והניחם לפני ילדים בלונדון, אשר דברים פשוטים אינם יודעים.²⁴
- עיקר טענותיו הפנה לרב הרשל, אשר כתב בהסכמתו, שעבר על המחברת "בעינא פקחא", ולכן חתם לקנות ספרים אחרי צאתם מהדפוס. אם המחבר טועה ומתעה, זו מלאכתו, טוען בנעט, אך כיצד הסכים הרב לאשר פרסום דברים מטעים ולא מדוייקים?²⁵

"מנחת קנאות" היה ספר התגובה הראשון למעשהו של בנעט (לונדון תקע"ז, 1817). המחבר, הרב מאיר רינטל,²⁶ מעיד על עצמו בשער הספר "איש אשר קינא לאלוקיו ותורתו... מאיר הכהן שוחט עופות פה". אף ספרון זה, בן 26 עמודים, פותח בהקדמה אנגלית, המספרת את הפרשה לציבור, ומסירה כל אשמה מהרב סולומון – תוך הצהרה, שהמחבר יראה במאמר, כי רבות מטענותיו של בנעט טפשיות או כוזבות. אחר ההקדמה בא מאמר תגובה בעברית על טענותיו של בנעט. בסוף החוברת פורסמו מכתבים באנגלית הקשורים לבנעט, ומהם עלה, כי לבנעט היה עניין משפטי לפני הרב הראשי, הרב סולומון, והאחרון לא הצדיקו, ויש בכך כדי לרמוז על הסיבה האמיתית לטענותיו כנגד הרב.²⁷

טענותיו העיקריות של מאיר רינטל היו הבאות:

בנעט מתהדר בידענותו ותוקף בלא אבחנה ובלשון חריפה את הרב סולומון ואת המחבר, כהן, כאשר חלק מהטעויות כלל לא היו כתובות לפני הרב כשנתבקשה הסכמתו.²⁸ יתרה מזו, חלקן אינן טעויות, אלא דברים פחות ידועים או מקובלים.²⁹ בכל אופן, הצגתם לפני ילדים בהחלט

22. כך הציג המחבר את חובת כיבוד אחיו הגדולים וחובת כיבוד המלך – כנגזרים מתוך הדיבר כבוד את אביך ואת אמך, בעוד שיש לכבד כל אדם מבוגר, אך מטעם אחר.
23. מחד גיסא, המחבר כלל בשבע מצוות בני נח איסורי סירוס וכלאיים – במקום חובת דינים ואיסור ברכת ה'; הזכיר את חג השבועות כהג מתן תורה, שאין לכך זכר בתורה. בענין 'לא תנאף' נשמע מדבריו כאילו זה איסור ביגמיה, בעוד שידוע, שריבוי נשים מותר, ואף נהוג עדיין בארצות האיסלם, ומאידך גיסא, הציג איסור אישה לדבוק באיש אחר כעניין מוסרי, בעוד שנואפת חייבת מיתת בית דין.
24. המחבר הרחיב דברים בסוגים שונים של שמות האל (שיש לנהג בהם קדושה) והרחיב בדיון על טהרת המחשבה. במקום אחר הציג את השבת כיום מנוחה וחשבון-נפש על מעשינו במשך השבוע, כאילו אין לשבת טעמים אחרים בתורה. בכלל, הצגת שאר המועדים כאילו נגזרים הם ממצוות השבת – מטעה את הילדים, שלא ידעו, כי שלושת הרגלים כתובים במפורש בתורה. בכמה מקומות ניצל בנעט את דבריו לביקורת קשה על בורותם של ילדי לונדון במקורות היהדות, שבאה לידי ביטוי גם בהתנהגותם בבית-הכנסת.
25. "קץ למילי, אם המחבר הפתי והסכל והמעתיק תפארת ישראל הרופא המומחה... רצו להחניף בזה דת הכוזבת המתנגדת לדתנו דת ישראל, אנת שלמה מלכא, אן חכמתך ואן סכלנותך? העל זאת העדת 'אשר עברתי עליה בעינא פקחא' (סוף ביקור ח).
26. כך הוא חותם שמו בהקדמה האנגלית M. M. Rintel. רינדל-רינטל מוזכר בתיאורים היסטוריים כאחד מבאי-ביתו של הרב סולומון, אך אינו מוכר כמחבר ספרים נוספים.
27. רקע למתחים בין בנעט יום טוב והרב סולומון – מספק לנו סטיל רות (C. Roth, *The Great Synagogue 1690 – 1940*, London 1950), בפרק 13. לדברי רות, בנעט הפסיד במשפט ואף נכנס לכלא, כשלא שילם קנס, וראה ברב את האחראי לכך. הביקורת על הספר שלפנינו היא אחת ההזדמנויות לבוא חשבון עם הרב סולומון, וראו עוד להלן הערה 34.
28. איסורי בני נח מוזכרים בהקדמה, והניקוד השגוי של שמות האל הוא טעות המדפיס. הרב סולומון עיין בעלי-הספר לפני הניקוד וללא ההקדמה, ועל-כן אין לבוא עליו בטענות על עניינים אלו.
29. כך דברי המחבר בעניין בני נח הם דעה מפורשת בתלמוד (בבלי, סנהדרין נו ע"ב) – בשם תנא דבי מנשה והמחבר אף ציין זאת. יתרה מזאת, לפי רמב"ם אכן בני נח אסורים בכלאי בהמה ואילן, ולפי הסמ"ג גם אסורים בסירוס. בענין חג השבועות הזכיר רינטל את בעל מנורת המאור, שקושר את ספירת-העומר ושבועות עם מתן-תורה.

ראויה, באשר תועלתם החינוכית רבה.³⁰

בתוך הפולמוס אין ר' מאיר חוסך שבטו מבנעט ה"פוקר"³¹ ומשתדל להראות את בורותו בכמה דברים שכתב³² ואת צביעותו, כאשר הוא נלחם לדייק בנושאים כמו 'בין אדם לחברו' וענייני שבת ואישות – בניגוד להתנהגותו האישית בנושאים אלו.³³

גם אם רינטל לא דחה את כל טיעוני בנעט, וייתכן, שיש בדבריו של שלום כהן אי-אלו אי-דיוקים, ואולי אף רצון להיענות לרעיונות הדור, כמו חובת כיבוד המלך – הרי ברור מתוך הניסוח הבוטא של שני המתנצחים, שבנעט אכן כיוון דבריו יותר כנגד הרב סולומון – מאשר כנגד המחבר. העובדה ש"טנא ביקורים" נכתב בעברית כמו גם "מנחת קנאות" – מוליכה להשערה, שהדברים יועדו על-ידי בנעט לעיניהם של רבני אירופה, ובעיקר – גרמניה, המדינות, אשר מהן הגיעו הן שלום כהן והן הרב סולומון.³⁴

אכן יצאה גם תגובה לפולמוס – מרבני המבורג;

מאיר האהן, מורה בב"י ס בהמבורג, הביא לדפוס חוברת בשם "שוט לשון" (אלטונא, 1818). בשער החוברת נכתב "הוא מהלומות לגו כסיל י"ט בענט חרש וחושב רע, אשר כתב שטנה על ספר שרשי אמונה ושנן כחץ לשונו לחרף ולגדף הטובים והישרים בליבותיהם. נאסף והובא לבית הדפוס מאת מאיר האהן מורה ומחזיק בית הספר לילדי העברים פה המבורג".

בהקדמה הוסיף העורך, כי אעפ"י ששלום כהן כתב לו, שאין צורך למחות, ואעפ"י שכבר ר' מאיר השוחט ב"מנחת קנאות" ענה על כל ההשגות, בכל זאת "כתבו כמה אוהבים וידידים להמליץ הנ"ל ובאו בחימה שפוכה על הצר הצורר והמסטיף הלו ועל קדקדו חמסו הורידו ואני קבצתיים הנה והנה".

החוברת כתובה כולה עברית ומכילה שלוש איגרות: מכתב, שנשלח לשלום כהן, מאת "הרב התורני ברוך נ"י אבי"ד דק"ק דאבריי".³⁵ הכותב הנו ידיד נעורים של שלום כהן, והוא מעיד,

30. על הרעיון של השבת כיום מנוחה לגוף ולנפש – כבר כתב ריה"ל בכחורי. הזיקה בין כל המצוות לעשרת הדברות – מופיעה כבר במגורת המאור. גם ר' יוחנן בן זכאי דרש בעניין רציעת עבד עברי: אוון, ששמעה על הר סיני לא תגנוב, והלך וגנב – תירצע, והוציא, לכאורה, דברים מפשרטם, אם לא תגנב שבעשרת הדברים אינו עניין לממון. כל הנזכרים כאן הדגישו רעיונות הגותיים – כדי לחנך את קהלם, ומהם, טוען רינטל, נוכל ללמוד, שדבר זה ראוי.

31. בנעט השתמש בשם שנתן לספרו, טנא ביקורים, במילה ביקורים, לשון ביקורת, ואף קרא לכל סעיף "ביקור". רינטל, במשחק מילים, הפך כל ביקור ל"פיקור", ואת בנעט המבקר הפך לפוקר [= כופר].

32. הזכר לעיל (ראו הערה 29), שטענת בנעט כלפי המחבר בעניין פירוש שבע מצוות בני נח, אינה מדויקת, שכן יש לה בסיס בגמרא ובפוסקים. במקום אחר טען בנעט נגד הכללת כיבוד אהים במצוות כיבוד אב ואם. רינטל לועג לבנעט, שכתב שם "הוא מפסק הר"ן ו"ד סימן רמ", כאשר הר"ן [=רבנו נסים] כלל לא עסק בעניין זה. לדעת רינטל, בנעט לא הבין מה שאמרו לו רעיו ובלבל את הביטוי 'מרן ביורה דעה' וכתבו כשני מקורות נפרדים: לחוד – הר"ן, ולחוד – יורה דעה. לעומת זאת, מגלה רינטל, שהרב סולומון בבקאותו טען באוזניו, שלא העיר למחבר בעניין כיבוד אהים, כי באמת המחבר אינו טועה, גם אם הוא ורבים אינם יודעים זאת. לדעת הרב סולומון, יוצא מדברי ר"י קארו והרמ"א ואף משתמע כך מתשובות הרא"ש, שאח צעיר חייב לכבד את אחיו הגדול ממנו בשנים, וממנהגו של עולא בתלמוד (בבלי, שבת יג ע"א) יוצא, שגם אחיות גדולות ממנו – יש לכבד.

33. שבנעט אינו רגיש בענייני 'בין אדם לחברו' – אין צריך ראיה, לאחר דבריו הבוטים כלפי הרב, המחבר והמתרגם. רינטל אף רומז למעשה כלשהו, שבנעט – כציר – עקר (חילל?) שבת בידיו, וכן מזכיר, שנשט את אשתו בפולין והשאירה עגונה עם ילדיו למעלה משלושים שנה.

34. המתחים הישנים בין בנעט וסולומון תוארו לעיל (ראו הערה 27). מדבריו של רות שם (פרק 13) – עולה, כי בנעט כתב מאוחר יותר חוברת פולמוס באנגלית, נגד הרב סולומון וחצרו, שיועדה לתושבי לונדון. רות מסיים דבריו בכך שהתאורים הלא מחמיאים בחוברת עומדים בניגוד לאהדה, שהיתה קיימת לרב בזכרונה של קהילתו. במקום אחר כתב רות על בנעט, ש"בלונדון הועמדה עבודתו האמנותית בצל נרגנותו, שלא ידעה שבעה, והוא נסתבך במריבות עם הכל ואף עם הרב". (ב"ס רות, האמנות היהודית, רמת-גן 1974, עמ' 148).

35. קשה לדעת על מי מדובר. ייתכן, שמקום מושבו במזרח אירופה, אך אין זה הכרח. צריך לזכור, שהן שלום כהן והן יום טוב בנעט נולדו בפולין והגיעו בשלב כלשהו לברלין. שאר המוזכרים היו באלטונה או המבורג, הסמוכות זו לזו, ולשלום כהן היו קשרים טובים עם

שהכיר כילד את יום טוב בנעט, ורבני הסביבה נידו אותו אז על התנהגותו "ועבר על כמה איסורי תורה ועכשיו פשט טלפיו כחזירא, מתחזי כחסידיא ואתרוחי מרתח בעסקי דאוריתא".

המכתב השני הוא מכתב תמיכה מאת יצחק שיף כהן "פרנס ומנהיג דק"ק אלטונא", המתאר את האירועים ורק מביע תמיכה בשלום כהן ("וכהנא מסייע כהנא").

האיגרת השלישית נכתבה על-ידי דוד קארגא [=מקראקא] בהמבורג, ר"ח טבת שנת שלום רב (=1818). איגרת זו נכתבה כשיחת רעים בין דמויות ספרותיות, הימן ואביאסף, ועוסקת בשבחי הספר "שרשי אמונה", באנשי לונדון ובמניעיו של בנעט. אגב זה מצויות התבטאויות קשות על יהודי פולין, שהגיעו ללונדון ולגרמניה, ובנעט – אחד מהם.³⁶

המהדורה ההולנדית של הספר

כעבור שנה מפרסום הספר בלונדון – יצאה באמסטרדם גרסה הולנדית של הספר "שרשי אמונה".³⁷ הספר כתוב רק הולנדית, למעט כמה פסקאות ציטוט בעברית. בשער מופיעים השם שרשי אמונה בעברית והשם ההולנדי עם שם מחברו. על-פי הכתוב בשער, תורגם הספר ועובד על-ידי בלינפנטה (M. C. Belinfante), אשר גם הוציאו לאור על חשבונו.³⁸

במבוא כותב בלינפנטה, כי קיבל מידי הסופר הידוע, כהן, את העבודה בעברית ובאנגלית, ובעידוד אנשים מהקהילה – תרגם ועיבד את הספר. כעת, לאחר שהתפנה ממלאכת התרגום, יש בדעתו לעסוק בכתיבת תמצית של הספר עבור ילדים צעירים. המתרגם מודה למנהל ביה"ס של היהודים הפורטוגזיים, רידר מאיר, המשמש גם ראש הוועדה לשיפור התנהלות בתי הספר, על תמיכתו ועזרתו. לאחר המבוא מופיע אישור של רב הקהילה הפורטוגזית וראש הקהילות היהודיות של שני בתי-הכנסת,³⁹ אשר מודיעים, כי קראו את העבודה הזאת, שנכתבה על-ידי ש' כהן מלונדון ואושרה על-ידי הרבנים שם בלונדון, וגם אושרה על-ידי הרבנים פה. הם מצהירים, שקראו בעיון את העבודה ומצאו, ש"תוכנה מתאים לעיקרי האמונה שלנו", ומקווים, כי הנערים ישתמשו בספר.

עיון בתוכן הספר ובחלק מהפרקים – מגלה, כי אכן מדובר בתרגום ובעיבוד חופשי של השאלות והתשובות. סדר הפרקים דומה, אך לא זהה. לאחר שכל דיבר נדון בנפרד, נוסף פרק, שעוסק

קהילות אלו.

36. ההערות על מראם ולבושם של יהודי פולין ועל התנהגותם – מדגימות את המתח החברתי הקיים בין המשכילים בגרמניה ובין יהודי-פולין שהיגרו לגרמניה. ראו עוד על כך: אליאב (לעיל הערה 1), עמ' 144.

37. S. J. Cohen, *Gronden des Geloofs en Zedelijke Pligten voor de Israelieten*, Amsterdam 1816. בהזדמנות זו מבקש אני להביע תודה לאתי וולטמה, מקבוצת לביא, על שהקדישה לי מזמנה ועל נכונותה לתרגם לפני חלקים שונים בספר.

38. משה כהן בלינפנטה (1761-1827), דמות ידועה ביהדות הולנד, מורה ממשפחה פורטוגזית ובנו של הרב צדיק בלינפנטה, רבה של האג. משה היה בעל נטיות משכיליות, שעסק בקידום האמנציפציה, וכן הקים בית הוצאה לאור (יחד עם אחיו, יעקב). בבית-ההוצאה פרסמו בין השאר עיתון יהודי בהולנדית, ובהמשך עסקו בהוצאת סידור ותנ"ך בהולנדית וספרי חינוך יהודיים. על פועלו ותולדות חייו – ראו אצל ש' בארון: S. W. Baron, 'Moses Cohen Belinfante – A leader of Dutch-Jewish Enlightenment', *Historia Judaica*, 5 (1943), pp. 1-26.

39. האישים מופיעים בסוף ההודעה בשם המלא בלועזית. הרב דניאל כהן דובדו (D. d' Azevedo, 1792-1822) נתמנה לרב קהילת הפורטוגזים ב-1792. ראו: י' מכמן, ה' בים וד' מכמן, *פנקס הקהילות*, ה: הולאנד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 187. עוד ראו: J. Meijer, *Encyclopaedia Sefaradica Neerlandica*, Amsterdam 1949, p. 39.

הרב שאול ב' ברנשטיין (S. B. Berenstein, 1767-1839) מונה ב-1813 רב ראשי אשכנזי באמסטרדם ושימש בתפקיד עד פטירתו. הרב ברנשטיין נטה מעט לכיוון המשכילים, תמך בהרחבת השימוש בהולנדית גם בבית הכנסת (וכבר ב-1807 נהג כך כרב בגרונינגן, K. Sonnenberg-Stern) והתייחס באהדה למפעל תרגום התנ"ך להולנדית של בלינפנטה. עוד ראו עליו, *Emancipation and Poverty - The Ashkenazi Jews of Amsterdam 1796-1850*, Oxford 2000, pp. 70-71.

בהערות כלליות על עשרת הדיברות. הפרק המקורי במהדורת לונדון, על כתבי-הקודש (פרק יט) – עובד לשלושה פרקים, ונדונו בנפרד ספרות התורה שבעל-פה והספרים האפוקליפטיים. כמו-כן נידונו בפרקים נפרדים ימות-המשיח ותחיית-המתים, והוקדש פרק נוסף לדיון בבחירה החופשית. סך הכל הופיעו 28 פרקים במהדורה ההולנדית – לעומת 21 פרקים במהדורת לונדון. הספר כתוב כולו הולנדית, ורק מספר ציטוטים מספרות התורה שבע"פ הודפסו גם בעברית. המוציא לאור הסביר, כי הוסיף את הציטוטים בעברית, כי להרבה אנשים אין בביתם ספרי מקור אלו.

מערכת החינוך היהודי באמסטרדם עברה שינוי מהותי בעקבות חוק החינוך היהודי (1817), שהנהיג המלך וילם הראשון, שאחת ממגמותיו הייתה החדרת השפה ההולנדית לכל בתי הספר וביעור ההוראה ביידיש, אבל תהליכים אלו החלו כבר כמה שנים קודם לכן:

בקונסטיטורה הראשית, שהוקמה ב-1808,⁴⁰ היה למשכילים רוב, והם ניסו להנחיל את ערכיהם בתקנוני הקהילות ובמערכת החינוך, ותוך כדי כך רצו לדחוק את השימוש ביידיש ולהעדיף את השימוש בהולנדית או בעברית. במסגרת מגמה זו פעלה באמסטרדם "אגודת חנוך לנער על-פי דרכו": תחילה – בפרסום הספר "בכורי חינוך",⁴¹ שבלינפנטה היה המוציא לאור, והמשכו – במפעל תרגום המקרא להולנדית על-ידי יהודים, וגם בו בלינפנטה היה המו"ל והרוח החיה.⁴²

במסגרת מאמציו הבלתי-נלאים לקדם את התאזרחותם של יהודי הולנד באמצעות פעולות המשכילים בקרב הקהילות האשכנזיות – מצד אחד, ובקשריו המשפחתיים עם בני הקהילה הספרדית – מצד שני, הניח כנראה, בלינפנטה, שספר, הכתוב הולנדית שמכיל הסברה מתקדמת של הדת היהודית ברוח משכילית, שאינה מתנערת מקיום מצוות – יתקבל על כל הקהילות ויקדם את תהליכי החינוך, שיהדות הולנד זקוקה להם.⁴³

שלום כהן היה מוכר ליהודי אמסטרדם, שכן שהה בה לפני נסיעתו ללונדון. האישורים של ראשי הקהילה על "כשרותו" של הספר – מעידים, שהמתיוות בין חרדים למשכילים הגיעה גם ליהדות הולנד.⁴⁴ ייתכן, שגם ההרחבות של המתרגם והוספת הפרקים עם כותרותיהם, באופן

40. "הקונסטיטורה הראשית ליהודי הולנד" הוקמה ב-1808 על-ידי לואי נפוליון, כשמונה על-ידי אחיו למלך הולנד (1806-1810). כדרך לכפות איחוד על הקהילות האשכנזיות. ראו: מכמן, בים ומכמן (לעיל הערה 39), עמ' 28. נפוליון בונפרטה אילץ את אחיו להתפטר מהתפקיד וסיפה את הולנד לצרפת, אך השאיר את התקנות שהתקבלו בקונסטיטורה ואף שמר במידה רבה על מוסד זה והכפיפו לקונסטיטורה שבפריז. תהליך זה לא נעצר גם כשהולנד זכתה שוב בעצמאות (1815), והנסיך ההולנדי, וילם הראשון, הומלך על ממלכת ארצות השפלה.

41. **בכורי חינוך** (אמסטרדם תקס"ט) הוא ספר להוראת עברית, המכיל טקסטים מגוונים בעברית. לספר אין מחבר, והקטעים נכתבו על-ידי אנשים שונים, שלא כולם ניתנים לזיהוי, אך ברור, שהוא מייצג את השקפותיהם של חברי האגודה "חנוך לנער על-פי דרכו". בארון במאמרו על בלינפנטה (לעיל הערה 38) מייחס למשה בלינפנטה ולאחיו שהגיעו מהאג לאמסטרדם, את הקמתה של אגודת משכילים זו, אך יוסף מכמן טוען ומוכיח, כי האגודה הייתה קיימת כבר קודם לכן ומשה בלינפנטה הצטרף אליה והתבלט בה. מכמן מנתח בהרחבה את הספר בכורי חינוך (י' מכמן, 'בכורי חינוך', **מכמני יוסף: עיונים בתולדות יהודי הולנד וספרותם: מבחר ממחקריו של יוסף מכמן בהגיעו לגבורות**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 215-228).

42. תכניתם של חברי האגודה הייתה רחבה יותר ותוארה על-ידי בארון (שם) ועל-ידי מכמן (שם), אך נפסקה, כאשר הולנד סופחה לצרפת, ומפעל תרגום התנ"ך קרס והביא את בלינפנטה לפשיטת-רגל.

43. ניתוח מעמיק של הרעיונות השונים, שכתב בלינפנטה בשרשי-אמונה, והשוואתם לרעיונות, המופיעים ב"בכורי חינוך", הוא אתגר מעניין, שבגלל העדר שליטה בהולנדית – איני יכול לבצעו. עם זאת, יש לזכור, כי "בכורי חינוך", לא רק שנכתב על-ידי אישים שונים ולא על-ידי בלינפנטה בלבד, אלא נכתב, כאשר לואי נפוליון מלך בהולנד, בעוד ש"שרשי אמונה" פורסם, כאשר הולנד הייתה עצמאית תחת שלטונו של וילם הראשון ותהליך האמנציפציה מבהינות שונות – התעצם.

44. לחוג תלמידיהם של ויזל ומנדלסון הייתה השפעה מסוימת על יהדות הולנד, אך הייתה גם התנגדות גלויה ותקיפה של חוגים שמרנים חרדים. למרות זאת, כפי שתואר לעיל, יד המשכילים גברה על החרדים, ועם זאת, לתנועת הרפורמה לא ניתנה דריסת-רגל בהולנד לאורך כל המאה ה-19. עוד ראו: י' מכמן, 'השפעת יהדות גרמניה על יהדות הולנד במאה התשע עשרה', י' מכמן (עורך), **מחקרים על**

שהמונחים ימות-המשיח ותחיית-המתים יופיעו בתוכן הספר – נועדו להבהיר לכל, שמדובר בספר כשר. גם שמו של הרב הספרדי בלונדון, רפאל די מילדולה, שהוזכר במבוא לספר – עשוי היה לקדם את התקבלות הספר, כי הוא היה מוכר באמסטרדם.

מהדורות הספר בארה"ב

המהדורה הראשונה באמריקה של "שרשי אמונה" נדפסה בריצ'מונד שבמדינת וירג'יניה בשנת 1817 בשם האנגלי *Elements of the Jewish Faith*.⁴⁵ בשער הספר צוין, שזהו תרגום מעברית לספרו של הרב ש' כהן, והמביא לדפוס היה *H. Cohen*. לא נמסרו פרטים על התרגום, אך עיון בספר מגלה, שזו הדפסה מילולית ממש של התרגום האנגלי, שתרגם ואן אובן בלונדון, כאשר יש רק טקסט אנגלי – ללא כל מילים או אותיות עבריות. ההקדמה הארוכה בת שמונת העמודים נותרה כפי שהיא, כולל התאריך המקורי – "לונדון 19 דצמבר 1815" [=תקע"ה, 1815].

הספר הודפס מחדש כעבור שש שנים (פילדלפיה, תקפ"ג 1823). בשער הופיע השם האנגלי ושם המחבר בתוספת הערה שתורגם מעברית. ההקדמה ותוכנה, עם כל הרמיזות הנוגעות ללונדון, כולל חתימת המחבר מדצמבר 1815 – נשארו כפי שהיו, אך בהקדמה עצמה נעשו שינויי-לשון קלים. בספר עצמו חלו אי-אלו שינויים, ובהמשך נדון בהם.

העובדה, שהספר זכה לשתי הדפסות באמריקה, מעידה, שהוא מילא צורך מסוים, והעובדה, שנעשה שינוי בהדפסה השנייה, מעידה, שנדרשה בו התאמה כלשהי. עצם קליטת ספר לימוד זר – טעונה בירור, ולהבנת התופעה צריכים אנו להוסיף רקע קצר:

בשנת פרסום הספר לראשונה באמריקה – אנו עדיין נמצאים לפני פרוץ הקרע המפורסם, הידוע בשם 'תנועת הרפורמה של צ'רלסטון', שבעקבותיו נוסדה האגודה הרפורמית.⁴⁶ גם פעולתו הדתית, החברתית והספרותית של יצחק ליסר טרם החלה.⁴⁷ יהדות אמריקה הייתה מצומצמת ביותר מבחינה מספרית, אך הדאגה לחינוך דור ההמשך הדאיגה את מנהיגותה. היו קיימות קהילות קטנטנות של יוצאי-גרמניה בצד קהילות הספרדים העתיקות, ובערים רבות, בגלל מיעוט היהודים, הייתה קיימת קהילה אחת משותפת. ילדיהם של המהגרים מגרמניה כבר נולדו באמריקה והיו חשופים לאווירה, אשר בה אין לדת כלשהי מעמד מחייב. נוכח האדישות של

תולדות יהדות הולנד, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 27-43.

45. S. I. Cohen, *Elements of the Jewish Faith*, Richmond, Va. 1817. בריצ'מונד הייתה קהילה קטנה מאד של יהודים. בית-הכנסת 'קהל קדוש בית שלום' נבנה ב-1789, והיה בית-הכנסת הששי שהוקם בארה"ב. רוב אנשי הקהילה היו יהודים, שהגיעו מאנגליה ומגרמניה. צריך לזכור, שב-1826 נמנו בכל וירג'יניה 400 יהודים. מספרם עלה באופן ניכר רק באמצע המאה ה-19 עם הגירה גדולה של יהודים מגרמניה. עוד ראו: L. Ginsberg, *Chapters on the Jews of Virginia 1658-1900*, Petersburg, Va. 1969, וכן – בערך "Richmond" באנציקלופדיה היהודית (The Jewish Encyclopedia, Vol. 10, N. Y. 1905, pp. 406-408).

46. קבוצה של 47 מיהודי הקהילה בצ'רלסטון (עיר מחוז בקרולינה הדרומית), הגישו עצומה לראשי הקהילה בתביעה להנהיג שינויים מרחיקי-לכת בדת ובמסורת – כדי להציל את עתידה של היהדות. משלא נענו, פרשו ויסדו אגודה יהודית עצמאית (1825). מבחינה הגותית-היסטורית זוהי תחילתה של התנועה הרפורמית בארה"ב. ראו: י"ד סרנה, *היהדות באמריקה*, ירושלים תשס"ה, עמ' 72. על המאבקים של האורתודוקסיה היהודית באמריקה – ראו: י"ד סרנה, 'האורתודוקסיה בעימות עם אמריקה', י' שלמון, א' רביצקי וא' פרוינגר (עורכים), *אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים*, ירושלים תשס"ו, עמ' 522-554.

47. יצחק ליסר (1806-1868) נולד בגרמניה, היגר לארה"ב והגיע לריצ'מונד ב-1824 בהיותו בן 18. הוא מונה לחזן בקהילת 'מקוה ישראל' בפילדלפיה ב-1829. בשנים שלאחר מכן התפרסם בדרשותיו, בפעילותו החינוכית הענפה ובספריו. בין ספריו תרגם את ספרו של יוסף יולסון, "שרשי הדת", מגרמנית לאנגלית (J. Juhlson, *Instruction in the Mosaic Religion*, Philadelphia 1830). ובשנת 1839 כתב קטכיזם לילדים, שהוא תרגום חופשי ועיבוד לספר, "עדות ה'", של המטיף הרפורמי מהמבורג, אדוארד קליי (ברלין 1814). (I. Leeser, *Catechism for Younger Children*, Philadelphia 1839). קטכיזם זה מפורסם מאד, ויש הטוענים לחשוב, שהוא הקטכיזם היהודי הראשון שנתפרסם באמריקה.

היהודים לדתם, מחד גיסא, והפופולריות הגוברת של הכנסיות הפרוטסטנטיות, מאידך גיסא – הושמעו כבר בשני העשורים הראשונים למאה ה-19 חששות ל"המשכיות יהודית".⁴⁸

הדרישה ההולכת וגוברת לספרי-לימוד הייתה קיימת אז בכל מערכות החינוך של החברה האמריקאית. בתי-הספר נאלצו להתמודד כל הזמן עם שינויים חברתיים: מורים התחלפו, משפחות נדדו, וספר-הלימוד שנשאר קבוע – הפך לעוון, המארגן של הפעילות בבית-הספר. בעזרתו ניתן היה להגדיר את תוכני הלימוד ואת קצב ההתקדמות.⁴⁹ במסגרות הלימוד הקהילתיות סבלו היהודים עוד יותר ממחסור בספרי-לימוד ולצורך לימודי תנ"ך ועברית נאלצו להשתמש בספרי-לימוד, שכתבו נוצרים עבור מסגרות לימוד נוצריות.⁵⁰ הספר הראשון, שנכתב באמריקה על-ידי מורה יהודי, יצא בפילדלפיה ב-1815,⁵¹ וזו היא השנה, שפורסם בה ספרנו "שרשי אמונה".

יהודיה הראשונים של אמריקה היו קשורים קשר תרבותי ודתי עם יהדות אנגליה והולנד. גם בנושאים הלכתיים פנו במשך השנים אל קהילת הפורטוגזים בהולנד וקהילת הספרדים בלונדון.⁵² המהגרים היהודים מגרמניה המשיכו לשמור על קשר תרבותי עם קהילות המוצא שלהם בגרמניה.⁵³ על רקע זה ניתן להבין את הנכונות לקלוט חידוש חינוכי מן המוכן, שהורטו על-ידי חכם משכיל מגרמניה, שאינו מזוהה עם הרפורמה שם, ולידתו-הדפסתו נעשתה בלונדון, כאשר הספר זכה שם להסכמתם של הרב האשכנזי והרב הספרדי כאחת.

להבנת המשכו של התהליך יש מקום להשוות בין שתי המהדורות באמריקה כדי למצוא מה ראו לתקן. כאמור, מהדורת וירגינייה הייתה העתקה של התרגום האנגלי, כפי שפורסם בלונדון, ואילו במהדורת פילדלפיה נעשו שינויים. בשתי המהדורות מבנה הפרקים וכתורותיהם – נותרו ללא שינוי, אך ניכר, שהסגנון שונה, והאנגלית שוכתבה לניסוח קל יותר ופחות מליצי.

נדגים זאת בקטע קצר מפרק ראשון, העוסק בהצלחה בת-חלוף מול הצלחה נצחית.

ש' ואיזה משתי הצלחות האלה נבחרת?

ת' ההצלחה נצחית לפי שלא לבד שהיא קיימת ואינה כלה לעולמים, כי גם נקייה וטהורה היא, ואינה מעורבת בעמל ומרירות כהצלחה העוברת, ולא תקוץ בה נפש האדם כאשר תקוץ בשמחת עולם הזה בהרבות הנאה ממנה.

-
48. על החששות והתביעות לפעול לעצירת התהליך – ראו סקירתו של סרנה (לעיל הערה 46), עמ' 70 ואילך.
49. ראו סקירתו של הנרי פרקינסון על התפתחות ספרי הלימוד: H. J. Perkinson, 'American textbooks and educational change', D. Svobondy (ed.), *Early American Textbooks 1775-1900*, Washington D. C. 1985, pp. ix-xv.
50. אהרון קליין בדיסרטציה שלו כותב, ש"מורים השתמשו בחוברות של הנוצרים. לאחר שעברו על חוברות אלו, מחקו את שם משיחם ומילאו בעט במקומו את שם א-ל חי". בהערות הוא מציין ספר-לימוד נוצרי, המכיל שאלות בתנ"ך (פילדלפיה 1841, מהדורה שלישית), שעדיין נהגו בו כך. (א' קליין, *התפתחות ספרי לימוד לבתי הספר היהודיים באמריקה* (דיסרטציה בשיכפול), בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק תשט"ו, עמ' 16).
51. כך על-פי א' קליין (שם, עמ' 11). מדובר בספר ללימוד עברית, "מפתח לשון עברית" (E. N. Carvalho, *A Key to the Hebrew* (Tongue, Philadelphia 1815). קארוולו היה רב ומורה בתלמוד-תורה בניו-יורק, משם עבר לצ'רלסטון, ובשנות חייו האחרונות שימש בתפקידים אלו בפילדלפיה, ושם פרסם את ספרו.
52. H. B. Greenstein, *The Rise of the Jewish Community of New York 1654-1860*, Philadelphia 1947, p. 270.
53. ראו הרצאתו של דב רפל בדברי הקונגרס העולמי ה-11 למדעי היהדות: D. Rappel, 'Jewish Identity acculturation and assimilation as reflected in Jewish textbooks before world war I', *WCJS*, 11, B3 (1994), pp. 101-107.

ש' באיזה הדרך נעלה ונגיע להצלחה נצחית?
 ת' על-ידי דת האמונה, ככתוב: בהתהלכך תנחה אותך...

להלן התרגומים: (כמובן, ההדגשות בגופנים אינן במקור)

מהדורת ריצ'מונד 1817 עמ' 14

מהדורת פילדלפיה 1823 עמ' 11

Q. Which of these kinds of happiness is to be preferred?

Q. Which of these kinds of happiness is to be preferred?

A. Permanent happiness: for not only that is durable, and never destroyed, but is also pure and unmixed with trouble and disappointment, which always attend temporary happiness; neither is the soul ever cloyed by its constant enjoyment, as is the case with the pleasures of this world.

A. Permanent happiness: **Because it is not only imperishable, but is also pure and unmixed with trouble and disappointment, which always attend temporary happiness; neither is the soul ever cloyed by its constant enjoyment, as is the case with the pleasures of this world.**

Q. Which is the road by which we may arrive at permanent happiness?

Q. **By what means may we attain permanent happiness?**

A. Through the means of religion: as it is said, "when thou goest ..."

A. **By means of religion: as it is said, "when thou goest ..."**

ההיצמדות של ואן-אובן למבנה המשפט העברי והמליצי – יצרה לעתים משפט מליצי ומסורבל גם באנגלית, שקשה לתלמיד להבינו. כיוון שבאמריקה הוצג רק התרגום האנגלי – ללא כל קשר לטקסט העברי – גבר הצורך להקל על התלמיד על הרצון לתרגום צמוד.

התאמות נעשו לא רק בשפה ובסגנון, אלא אף במושגים, הזרים לילד שגדל באמריקה, ובלתי מתאימים לסביבת עולמו. כזכור, נדון בפרק 13 הדיבר החמישי, כיבוד אב ואם, ובהמשכו הופיע הקטע הבא:

ש' ואיזו חובה נכללת עוד בדבור הזה?

ת' לאהוב את המלך אדון הארץ ולירא מפניו מאד. ודימה הכתוב יראתו ליראת ד', כנאמר ירא את ד' בני ומלך (משלי כד כא).

במהדורת פילדלפיה התווסף לביטוי "המלך אדון הארץ" הביטוי "הממשלה תחתיה אנו חיים"⁵⁴.

בהמשך הדיון שם היתה שאלה, "ולמי מחויבים אנחנו עוד לכבד ולשמוע פקודתו?", שנענתה בתשובה "לשרים העומדים על משמרת המדינה בפקודת המלך, כי כל המכבדם מכבד את המלך" שהושמטו לגמרי, אך תמורתן נמצאת לפני כן בחובה לכבד "את אלו שנתמנו לשמור על

54. Richmond, 1817 (p. 40): Q. What other duties are comprehended in this command?

A. To love and have great reverence for the reigning King of the realm, which the scripture has coupled with the fear of God, by the expression, "My son fear thou the Lord and the King." And in Philadelphia, 1823 (p. 34):

A. To love and have reverence for the reigning king of the realm, or government under which we live. This the scripture has coupled with the fear of God, by the expression, "My son fear thou the Lord and the King."

גם על השאלה, אם אין באמונה בשיבה לארץ ובביאת המשיח משום ניגוד לחובה לאהוב את המלך – ניתנה התשובה, שבינתיים חייבים אנו "בכל חובות העם מול מלכו ושריו". ביטוי זה תורגם במהדורת פילדלפיה – לצורך לכבד ולציית לאלו שישדו ממשלה זו.⁵⁶

בספר אין כל הערה מי אחראי לתיקונים וההתאמות שנעשו. אפילו שמו של המביא לדפוס (H. Cohen), שהופיע בשער המהדורה הקודמת, אינו מוזכר עוד, אלא רק שם המדפיס (W. Fry) בפילדלפיה. אולם מהדורה זו מלמדת אותנו, שהחידוש החינוכי של שלום כהן מגרמניה, אשר פרסמו בלונדון – התקבל על דעתו של יזם חינוך יהודי נוסף באמריקה.

סיכום

התהליכים החברתיים, שעברו על יהודי המאה ה-19 בארצות השונות, יצרו צורך בספרי-לימוד חדשים, שיהיו רלוונטיים לשיח החדש ולרעיונות התקופה. הסוגה החדשה של ספרי ההוראה, ספרות הקטכיזמים, שהתפתחה בקרב יהדות גרמניה – נתפסה באור חיובי גם בתפוצות יהודיות אחרות, שנמצאו תחת השפעת יהדות גרמניה בתחומים חברתיים ודתיים. הצגת משנה מודרנית של עיקרי היהדות ברוח החדשה של ההשכלה והאמנציפציה, אך בניסוחים של מחויבות להלכה ולמסורת – התקבלה אף היא בברכה. הטענה של המחבר בהקדמתו, כי בעת הזאת "בהיות כי לומדי התורה הולכים ומתמעטים, והנערים יעזבו את בית-הספר טרם השיגו די-צרכם בידעית אמונתם" – שכנעה הן באנגליה, הן בהולנד והן באמריקה. אולם, אימוץ החידוש החינוכי חייב התאמות לצרכיה של אוכלוסיית התלמידים. ההתאמה העיקרית נעשתה בשפה (אנגלית או הולנדית), אך גם באמצעות עיבוד חופשי של הטקסט באמסטרדם, ותיקוני מושגים וסגנון בפילדלפיה. יש בהם התאמות, שנועדו לעזור לקליטת הספר ולהשגת מטרותיו. מקומו של הטקסט העברי, הימצאותו או העדרו בספר – יותר מאשר יש בו מעשה התאמה והתחשבות במציאות – הרי יש בו הצהרה אידאולוגית, שהמחבר חש מחוייב לה, ואילו המוציאים לאור בארצות אחרות ראו עצמם פטורים ממנה.

Richmond, 1817: Q. What are the duties incumbent on us with respect to the sovereign? .55

A. To pray for his peace and welfare, to attend to and obey all his mandates truly and faithfully, to serve him in any way that is not contrary to the laws of God, to venture our lives to support and defend him from his enemies and opposers, and to be glad at his rejoicing; for only in his happiness that we can be happy.

Q. What other persons is it requisite we should honour in respect to this ordinance?

A. All those who are appointed by the king for the conservation of the state; for by paying respect to them we honour the king himself ...

Philadelphia, 1823: Q. What are the duties incumbent on us with respect to the country in which we live?

A. To pray for its peace and welfare, to obey all the laws truly and faithfully, to serve it in any way not contrary to the laws of God, to venture our lives to support and defend it from enemies and oppressors, and to respect those who are appointed for the conservation of the state for only in its happiness that we can be happy.

"to respect and obey those who constitute that government" .56

שנתון "מל" – תשע"א – כרך ט"ז